

DINNYÉS PATRIK

AZ 1781-ES OROSZ–OSZTRÁK SZÖVETSÉG LÉTREJÖTTE¹

240 évvel ezelőtt, 1781-ben Közép-Kelet-Európa egy nem előzmények nélküli, de új diplomáciai útra lépett rá: Ausztria és Oroszország közös külpolitikai célokat fogalmazott meg az Oszmán Birodalom felosztásáról, de minimum a Balkánon való térhódításról. Ez persze nem volt akkor új keletű, hiszen a 18. században az osztrákok és az oroszok váltakozva küzdöttek, intrikáltak együtt vagy rivalizálva, a török ellen vagy éppen annak védelmében. Az események ismeretében az utókor már könnyen vonhatja le a következtetést: az 1780-as években formálódó orosz–osztrák szövetség nem váltotta be az azt megkötő uralkodók várakozásait. Azonban ennek ellenére is érdemes alaposabban megvizsgálni. A következőkben csak a II. József német-római császár első oroszországi utazását közvetlenül követő eseményeket mutatjuk be, azt is csak az osztrák–orosz relációban. Az út utáni nemzetközi diplomáciai helyzetről² vagy a szövetségekötést követő eseményekről nem szólnunk.³

Korábbi kutatásaink már rámutattak arra, hogy a magyar történetírás II. Józsefet inkább csak a belpolitikát érintő tevékenységében vizsgálta, ha pedig a külpolitikai kérdések mégis előkerültek, az osztrák–orosz kapcsolat prezentálása komoly hiányosságokkal küzdött. Ha lehet így fogalmazni, az egyik legsötétebb folt éppen a császár egyeduralkodásának első éve, az 1781-es esztendő. A 19. század derekától napjainkig született Magyarország-történetekből, Mária Terézia- és II. József-életrajzokból az alábbi következtetéseket vontuk le: 35 munkából az 1781-es orosz–osztrák szövetségekötést 7 helyen, Pál cárevics ugyanez évi első és 1782-i második látogatását pedig csak 4 munkában említették.⁴ Az általunk vizsgált 11 eseményből⁵ ezek a legalacsonyabb számok, a következő a sorban egyébként 9 említéssel Bukovina 1775-ös megszerzésének orosz vonatkozása volt.⁶

¹ The article is written with financial support of the joint project of the Russian Foundation for Basic Research and the Foundation for Support of the Russian Language and Culture (Hungary) „The Habsburg Monarchy: new trends in research of economic, sociopolitical and national development of the Central-European composite state”, No 19-59-23005.

² Erről bővebben: Madariaga 1959.

³ Bodnár 2006: 24–26.

⁴ Magyar nyelven legrészletesebben az orosz trónörökös két bécsi látogatásáról: Khavanova 2019.

⁵ Az alábbi események kapcsán került vizsgálatra az oroszok említése: osztrák örökösödési háború (1740–1748), hétéves háború (1756–1763), Lengyelország első felosztása (1772), Bukovina megszerzése (1775), orosz–török háború (1768–1774), bajor örökösödési háború (1778–1779), II. József első oroszországi útja (1780), orosz–osztrák szövetségekötés (1781), Pál cárevics bécsi látogatásai (1781–1782), II. József második oroszországi útja (1787), orosz–török háború (1787–1792).

⁶ Dinnyés 2018a: 80; 2019a: 98.

Mind az 1781-es szövetségkötés, mind pedig Pál cárevicsnek a bécsi látogatásai jelentős mértékben összefonódnak II. József (Falkenstein grófja néven, inkognitóban megtett) 1780-as oroszországi utazásával, illetve Mária Terézia az évi halálával. Az első esemény megalapozta, a második pedig – legalábbis egyes nézetek szerint – az utolsó akadályt is elhárította a császár külpolitikai ambícióinak megvalósítása elől.⁷ Persze az már más kérdés, hogy mennyiben változott ennek az ambíciónak az iránya és tárgya az első, 1780-as út során, de erre itt most külön nem térnénk ki.⁸

Arról, hogy II. József első oroszországi utazása eredményes volt, legalább öt, forrásokkal is alátámasztható bizonyítékunk van: (1) a császár elégedetten tért haza, ami még anyjának is feltűnt;⁹ (2) még Mária Terézia is – igaz, Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg kancellár kérésének eleget téve – írt levelet II. Katalinnak, amiben köszönetét fejezte ki a császár (fia) fogadtatásért, és reménykedett a két udvar jövőbeni együttműködésében;¹⁰ (3) II. Katalin nemcsak az első találkozás után írt levelében,¹¹ de az elköszönés után is pozitívan nyilatkozott Grimmnek II. Józsefről;¹² (4) James Harris pétervári angol követ hazaküldött jelentésében azt írta, hogy Falkenstein grófja az oroszországi utazással olyan diplomáciai csapást mért a rivális II. Frigyes porosz királyra, amelyből az aligha jut ki bármi-
kor;¹³ végül (5) Frigyes Vilmos porosz hercegnek a II. József utazását követően megvalósult diplomáciai célú szentpétervári látogatása kellően rideg fogadtatásra talált II. Katalin részéről.¹⁴ A német-római császár és az orosz császárnő elhatározta, hogy összehangolják keleti politikájukat, különösen a törökök elleni fellépés tekintetében. Az ideológiai alap mindkét állam múltjában megvolt, igaz, a 18. század végére már Oroszországban volt erősebb. II. Katalinnak a Balkán felé való terjeszkedése csak egy része volt végső külpolitikai célkitűzésének: az Oszmán Birodalom romjain a régi fényű Bizánci Birodalmat restaurálták volna, Konstantinápoly központtal, élén a nem sokkal korábban született unokájával, Konstantin nagyherceggel.¹⁵ A nagyherceg 1779. április 27/május 8-i születése alkalmából egy emlékérmét is verettek, amelynek egyik oldalán II. Katalin profilja, a másikon pedig a Hit, a Remény és a Szeretet allegorikus alakjai láthatóak. Középen a Szeretet karjában tartja a csecsemő nagyherceget, a Remény a keleti csillagra mutat, a Hit pedig az égre tekint. A háttérben még

⁷ Dinnyés 2017.

⁸ Dinnyés 2020: 121.

⁹ Петрова 2011: 177.

¹⁰ Beer-Fiedler (Hgg.) 1901: II. 412. Maria Theresia an Catharina. Vienne le 21 août 1780., Брикнер 1885: III. 384–385.

¹¹ Сб. РИО. 1878: XXIII. 180–181. А Мохилев, ce 25–27 mai 1780.

¹² Сб. РИО. 1878: XXIII. 183. А Péterhof, ce 24 juillet 1780.

¹³ Русский архив 1874: 398–399. Петербург, 14-го Юля 1780.

¹⁴ Русский архив 1874: 405–407. Петербург, 15-го Сентября 1780., Брикнер 1885: III. 383–384.

¹⁵ Брикнер 1885: III. 390–392.

két hajó, illetve a Hagia Sophia látható, két minarettel, de azok és a főkupola tetején nem félhold, hanem kereszt látható.¹⁶ Ez volt a „görög terv.”¹⁷

Már 1780 szeptemberében, II. Katalin parancsára, Grigorij Alekszandrovics Patyomkin herceg vezetésével gróf Alekszandr Andrejevics Bezbododko összeállított egy dokumentumot, amelyben megfogalmazódott a közös orosz és osztrák külpolitikai célkitűzés. Talán ez az egyik első dokumentum, amely egyértelműen szakít a Külügyi Kollégium vezetőjének, gróf Nyikita Ivanovics Panyinnak hosszú évek óta folytatott, „északi összhang” (северный аккорд) elnevezésű külpolitikai doktrínájával.¹⁸ Ebben meghatározta a két állam elsődleges, egyéni külpolitikai szükségleteit. Eszerint az oroszoknak Ocsakovot, a Bug és Dnyeszter folyók közét, a Krím-félszigetet és az Égei-tengeren¹⁹ két-három szigetet kellene megszereznie kereskedelmi célokra. Ezzel szemben Bécsnek Belgrádra (beleértve Szerbiát és Boszniát), esetleg Olténia egy részére lehetne igénye, Krajovával. Ebből látható, hogy Bezbododko szerint a két nagyhatalom célkitűzései nem keresztezik egymást. Ez azonban csak a kezdet. Ugyanis ezt követően a szerző azt fejtegeti, hogy milyen módon lehetne az Oszmán Birodalmat felosztani. Két lehetséges lépést vázolt fel. (1) Először is Havasalföld, Moldávia és Besszarábia területén kell létrehozni egy egységes államot, a régi nevüket (!), azaz a Dácia²⁰ nevet használva. Amennyiben nem lenne alkalmas helyi keresztény dinasztia,²¹ aki a trónt elfoglalja, úgy a szövetségesekhez hú, idegen dinasziát is be lehet hívni. Fontos kitétel, hogy az így létrejövő államot nem lehetne egyesíteni sem Oroszországgal, sem Ausztriával. Ezt követné – a törökök feltételezett makacságának és a szövetségeseik katonai sikereinek eredményeképpen – az ősi Görög Császárság létrehívása, élén az orosz császárnő unokájával, Konstantin nagyherceggel. Mivel sem itt, és – jelenlegi tudásunk szerint – máshol sem került leírásra, nem tudni, hogy az utolsó bizánci császár után, mint XII. Konstantin, vagy újból kezdve a sorszámot, mint I. Konstantin. Bezbododko azt maga sem tudja, hogy milyen határokkal lehetne létrehozni az új államot, de azt fenntartja, hogy az Oszmán Birodalom fentiekben említett megmaradó területeinek egészét – beleértve az Égei-tenger szigetvilágát – kellene birtokolnia. Ehhez még azt fűzi hozzá, hogy amennyiben a bécsi udvar szeretne a földközi-tengeri kereskedelembe is bekapcsolódni, akkor nekik is kell jelenlétet biztosítani. (2) A másik fontos irány lehet Anglia, Franciaország, Spanyolország és Velence esetleges

¹⁶ Madariaga 1959: 114.

¹⁷ Маркова 1958; Hösch 1964; Bodnár 2006: 25.

¹⁸ Gyakran: „északi rendszer.” Dinnyés 2018b: 33–36.

¹⁹ Сб. РИО. 1879: XXVI. 385. A forrás az Égei-tengert nem is nevezi meg, helyette – ahogy sok más korabeli orosz forrásban is – az Arhipelag (Архипелар), azaz „Szigetvilág” kifejezést használja. A nagybetűs forma azonban félreérthetetlenül az Égei-tenger szigetvilágára vonatkozik.

²⁰ Сб. РИО. 1879: XXVI. 385. „подъ именемъ своимъ древнымъ Дакіи”

²¹ Сб. РИО. 1879: XXVI. 385. Érdekes módon a szerző „császári házat” („если не изъ здѣшняго императорскаго дома”) ír, holott az nem feltételezhető, hogy ezt az újonnan létrehozni kívánt Dák államot császári rangra kívánták emelni.

igényeinek kielégítése. Megjegyzi azonban, hogy ha utóbbi például bejelentkezne Moreáért,²² azaz a Peloponnészoszi-félszigetért, azt nem szabad átengedni. Helyette inkább szigetekkel kell megpróbálni kárpótolni, a franciákat és a spanyolokat pedig Egyiptomban vagy Afrika más partvidékein, hiszen az a későbbiekre nézve is csökkenti a konfliktus kialakulásának lehetőségét.²³ Eddig az egyoldalás forrás. Természetesnek tekinthető, hogy a saját maguk által megfogalmazott igények és célok sokkal részletesebbek, de például Angliára vonatkozóan konkrét javaslat nem is került említésre. Ennek talán az is lehetett az oka, hogy Anglia a térségben igen komoly befolyással bírt, emiatt teljességgel kiszámíthatatlan volt, hogy hogyan fog reagálni, ha felgyorsulnak az események: az Oszmán Birodalom gyakorlatilag az angolok védelmét élvezte, de hogy a történet még összetettebb legyen, eközben az oroszok fekete-tengeri (és egyébként balti-tengeri) kereskedelmének jelentős része is angol kézben volt. Ennek ellenére (illetve éppen emiatt) II. Katalin Anglia közeledését minduntalan elhárította, aminek kiváló példája a tengeri semlegesség elvének deklarálása is.²⁴ Mindenesetre a két uralkodó között a felosztás ilyen részletes programterve ekkor még nem, majd először csak 1782-ben került elő, egy II. Katalin által II. Józsefnek írt levélben.²⁵ Ez azonban nem az első alkalom volt, hogy Bécsben az Oszmán Birodalom felosztásáról hallottak, ugyanis már 1772-ben Kaunitz kancellár prezentált Mária Teréziának egy több variációt is tartalmazó programot, amely orosz-osztrák együttműködéssel kívánta kiszorítani a törököket Európából.²⁶

Lényegében tehát ez volt az úgynevezett „görög terv”, amelynek végső célja a Bizánci Birodalom feltámasztása volt. A történelemtudomány részéről persze felmerült már a kérdés, hogy mennyire lehetett ez valóban, külpolitikailag reális célja az Orosz Birodalomnak a 18. század végén. Olga Petrovna Markova 1958-as tanulmányában ezt igyekszik négy pontban cáfolni: (1) a Balkánon élő szlávok kérdése, akiknek egy jelentős része a „görög terv” esetleges megvalósulása esetén nem kerülne sokkal jobb helyzetbe – ortodox szempontból –, hiszen a török fennhatóságot az osztrák váltaná fel; (2) nincsenek a „görög terv”-vel összhangban a császárnő titkos tanácsainak jegyzőkönyvei és az orosz külpolitika vezetőinek megnyilvánulásai, de még II. Katalin és Patyomkin személyes levelezéseiben sem kapott különösebb hangsúlyt; (3) az Orosz Birodalom valójában inkább kerülte a háborút, mintsem igyekezett volna kiprovokálni azt az Oszmán Birodalommal; (4) a hódítás és az új uralom kiépítése óriási anyagi és emberáldozatot kívánt volna, amellyel a császárnőnek is tisztában kellett lennie, és amely nyilvánvalóan nem állt Oroszország rendelkezésére.²⁷ A magyar

²² ЭСБЕ 1896: XIXA. 853. Morea („Морея”) a Peloponnészosz 13. századtól használt, középkori elnevezése volt.

²³ Сб. РИО. 1879: XXVI. 385.

²⁴ Bodnár 2006: 25–26.

²⁵ Marczali 1880: 194; Arneth (Hg) 1869: 143–157. Katharina an Joseph 10 septembre 1782.

²⁶ Стегний 2002: 103.

²⁷ Маркова 1958.

történetírásban eddig ezen kritikával még nem találkoztunk, így megemlítését feltétlen szükségesnek véltük, de jelen tanulmány keretei között részletesebben nem áll módunkban foglalkozni vele.

Szintén szeptemberben Patyomkin herceg jelezte gróf Johann Ludwig Cobenzl pétervári osztrák követnek, hogy még a porosz herceg érkezése előtt üljenek le egyeztetni. Erre azonban nem került sor, sőt időközben a porosz herceg is megérkezett, majd el is ment, de az események még mindig nem haladtak előre.²⁸ Marija Alekszandrovna Petrova felhívja rá a figyelmet, hogy a szerződés megkötésének elhúzódása nem tekinthető egyenesen Mária Terézia ellenkezésének, így halála sem lehet az események felgyorsulásának egyetlen katalizátora, mint ahogy azt Pavel Pavlovics Mitrofanov vagy Isabel de Madariaga korábban állította.²⁹ Tehát hiába esik Mária Terézia 1780. november 29-i halála utánra a konkrét egyeztetések megkezdése, a sikeres út utáni pillanatnyi megtorpanás nem a királynő ellenállása miatt volt.³⁰ Miért nem? Mivel ahogy azt a következőkben látjuk, az orosz udvar megtette a szükséges lépéseket a tárgyalások folytatására, mielőtt még értesült volna Mária Terézia haláláról.

November elején Kaunitz arra kérte Cobenzlt, hogy próbálja valahogy kijárni, hogy Patyomkinnal előkerüljön a szövetségekötés lehetősége. Aztán végül Patyomkin – II. Katalin parancsára – december elején adta Cobenzl tudtára, hogy Oroszország kész szövetségi szerződést kötni Ausztriával, egy kitéllettel: annak tartalma nem sértheti meg az 1764-es porosz–orosz szerződést.³¹ Azt, hogy eddig a pillanatig az egyes felek mennyire gondolhatták biztosan, hogy a két állam között létre fog jönni a szerződés, azt nehéz teljes bizonyossággal megállapítani. Az azonban biztos, hogy felmerültek kételyek. II. József például még december 12/23-án is így ír Cobenzlnek Pétervárra: „Remélem, hogy a Császárnő és a Császári Felsőgek [a trónörökös és felesége – D.P.] nem találhatnak semmi különbséget a szavaim és tetteim között, ugyanis a társuralkodó nem mond többet, mint amit az (egyed)uralkodó tesz.”³² Jól látható tehát, hogy a császár elhatározta magát az oroszországi út során megfogalmazott közös külpolitikai fellépés mellett, de tartott attól, hogy ezt vajon Szentpéterváron is így gondolják-e.

December 2/13-án Cobenzl jelentést küldött Bécsbe a patyomkini megkeresésről, mielőtt még Péterváron értesültek volna Mária Terézia haláláról. Annak híre ugyanis csak ezen az estén érkezett meg.³³ Mindezzel együtt az persze kétségtelen, hogy a két állam közeledése egymáshoz – ahogy fentebb is fogalmaztuk – sokkal egyszerűbbé vált a császárné halálával.³⁴ Az özvegy császárné halálhírének Pétervárra érkezése egyébként még a posta sebességére is rávilágít.

²⁸ Петрова 2011: 181–183.

²⁹ Митрофанов 1907: 106; Madariaga 1959: 116.

³⁰ Петрова 2011: 181–183.

³¹ Петрова 2011: 182.

³² Beer–Fiedler (Hgg.) 1901: I. 100. XXXVI. Joseph an Cobenzl. Ce 23 Decembre 1780.

³³ Петрова 2011: 182.

³⁴ Брикнер 1885: III. 385.

Feltételezhetjük ugyanis, hogy még a halál beálltának napján, tehát november 18/29-én elindult a hírrel az orosz fővárosba, ahova december 2/13-án érkezett meg a hír. Minthogy az Orosz Birodalom számára kiemelten fontos információról volt szó, feltételezhetjük, hogy a 14 napos időtartam a gyorsposta sebességének felelt meg.

Mindenesetre II. Katalin még aznap írt II. Józsefnek, hogy részvétét fejezze ki.³⁵ A források tanúsága szerint a császárt roppant megviselte a gyász, amiről a bécsi orosz követ, Dmitrij Mihajlovics Golicin is tájékoztatta uralkodónőjét.³⁶ Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy felelősséggel ellássa immár egyeduralkodói szerepkörét: első lépésként ezért megerősítette állásukban tisztviselőit, közöttük anyja kancellárját, Kaunitzot. A császár által anyja halála utáni első napon a kancellárnak írt levél még a bécsi orosz követhoz is eljutott, aki azt el is küldte az orosz császárnőnek.³⁷ Mária Terézia legközelebbi tanácsadója, Kaunitz kancellár tehát továbbra is megőrizte az osztrák állam bel- és külpolitikájában betöltött markáns szerepét.³⁸ Az orosz szövetség előkészítésében is számíthatott rá a császár, annak ellenére, hogy korábban a „diplomáciai forradalom”-ként elhíresült 18. század közepi szövetségi rendszerek átalakulása éppen Kaunitzhoz volt köthető. Márpedig egy törökellenes szövetség, mi több háború biztosan a francia kapcsolatok romlásához vezethetett, amit a császár és a kancellár is jól tudtak. Úgy tűnhetett azonban, hogy Oroszországnak nem fog tudni ellenállni Törökországnak, így a legcélszerűbb a felosztásban részt venni, ahogy például Lengyelország első felosztásánál is tették.³⁹ Ez persze nem azt jelenti, hogy a császár és a kancellár között teljes lett volna az egyetértés külpolitikai kérdésekben, ahogy az sem mellékes, hogy amint fentebb is említettük, Kaunitz legkésőbb 1772-ben már találkozott az orosz–osztrák kooperációban való török kiűzéssel, sőt azt ő maga prezentálta a királynőnek.⁴⁰

A levelezések tehát elindultak (folytatódtak) a két udvar között, de az uralkodók sem csak követeiken keresztül érintkeztek, személyes levélváltás is több történt (II. József a cárnőnek küldeni szánt leveleit rendszerint átolvastatta Kaunitz kancellárral). A II. Katalin és a II. József között váltott levelekben először december 21/január 1-jén jelent meg az osztrák–orosz szövetség kérdése.⁴¹ Bőven túlmutató feladat lenne akár csak vázlatosan is áttekinteni a levelezéseket, hiszen az Alfred Ritter von Arneth által kiadott gyűjtemény szerint a császár Oroszországból való hazaérkezése és a szövetség megkötését jelentő május közepe között csak a két uralkodó legalább 29 levelet váltott, ami 80 oldalt tesz

³⁵ Arneth (Hg) 1869: 26.

³⁶ АВПРИ Ф. 32. Оп. 32/6. Д. 621. Л. 90–90 об.

³⁷ АВПРИ Ф. 32. Оп. 32/6. Д. 621. Л. 89.

³⁸ Петрова 2011: 183–184.

³⁹ Marczali 1880: 188–192.

⁴⁰ Стегний 2002: 100.

⁴¹ Arneth (Hg) 1869: 30–32.

ki.⁴² Ha hozzávennénk még a követekkel és tanácsadókkal váltottakat (illetőleg a Kaunitz és a Cobenzl közötti levélváltásokat), akkor ez a szám még nagyobb lenne. Természetesen az uralkodók közötti majdnem 30 levél sem csak a szövetségkötésről szól, de jelentős mértékben érinti azt, akörül forog. Az érdemi munkát mégis helyben, Szentpéterváron kellett elvégezni. Január 9/20-án Cobenzl jelentkezett Ivan Andrejevics Osztermannál, hogy megkezdjék a végül több hónapig elnyúló tárgyalásokat (konferenciákat), amiben még Bezborodko⁴³ vállalt jelentős szerepet az orosz fél részéről.⁴⁴ Az időközben gyakorlatilag kegyvesztetté vált Panyin, aki hosszú éveken keresztül poroszbarát politikával vezette az orosz külpolitikát, ebben már nem vállalhatott jelentősebb szerepet, noha a kezdeti egyeztetések még rajta keresztül is zajlottak, és hivatalosan csak szeptemberben fosztották meg a Külügyi Kollégium vezetésétől.⁴⁵ Mi magunk – az orosz szakirodalom nyomán – az egész folyamatból most csak két epizódot említenék meg: a megkötendő szövetség tartalmát és jellegét, illetve a szerződés aláírása körüli bonyodalmat.

Az osztrák fél számára három lehetséges változat merült fel a megkötendő szerződés alapjaira vonatkozóan: (1) az 1772-es orosz–osztrák szerződés kiterjesztése a két állam minden területére; (2) az 1764-es orosz–porosz védelmi szerződés, végül (3) az 1746-os osztrák–orosz szerződés. Utóbbi az oroszok részéről szóba sem jöhetett, mivel annak poroszellenes jellege volt. II. Katalin számára az orosz–porosz szerződés volt a követendő minta, de a szövegbe belekerült az 1772-es lengyel és az 1779-es tesseni konvenciók garanciája is. Ez utóbbi II. József külpolitikai mozgásterét még inkább a keleti területekre, az orosz érdekszférába kényszerítette. A katonai konfliktusok esetén az osztrákok 30 ezer, az oroszok pedig 12 ezer fős sereget javasoltak, utóbbi azzal a kikötéssel, hogy egy esetleges törökellenes háború esetében 30 ezer fő legyen a támogatás mértéke. Végül – ahogy az 1764-es porosz–orosz szerződésben – 12 ezer fő lett rögzítve, ebből 10 ezer gyalogos és 2 ezer lovas egységgel, benne foglalva a tüzérséget is.⁴⁶ Ha viszont a törökök támadnák meg az oroszokat, akkor az osztrákok az oroszokkal azonos létszámú sereggel vennének részt a háborúban. Magát a szerződést 8 éves⁴⁷ időtartamra kötötték.⁴⁸ Fontosak még a kiegészítések és titkos záradékok, amelyek egytől egyig orosz javaslatra kerültek be: (1) Oldenburg és Delmenhorst, német területek garanciái, (2) a lengyel status quo fenntartása,

⁴² Arneth (Hg) 1869: 10–90.

⁴³ Стегний 2002: 100. P. V. Sztjegnij tévesen már kancellárnak nevezi Bezborodkót, holott csak I. Pál uralkodása alatt töltötte be ezt a pozíciót.

⁴⁴ Мартенс, 1875: 99–107.

⁴⁵ Dinnyés 2018b: 36–41; Madariaga 1959: 116–117; Стегний 2002: 100.

⁴⁶ Ez alól kivételt képez, ha Svédország támadja meg Oroszországot, abban az esetben – a nagy távolság miatt – évi 400 ezer rubel támogatást adna Ausztria.

⁴⁷ Петрова 2011: 186. Igaz, az osztrákok ezt is hosszabbra szerették volna, 25 éves időtartamra.

⁴⁸ Митрофанов 1907: 144–145; Петрова 2011: 185–187.

(3) illetve a törökök elleni fellépés lehetőségeinek részletezése.⁴⁹ Ez utóbbi teljesen külön dokumentumban szerepelt a többtől.⁵⁰

A hosszas egyeztetés után, mielőtt még a szerződés életbe léphetett volna, még egy kérdést kellett megoldani: mi legyen a ratifikáció sorrendje?⁵¹ Minthogy a német-római császári cím volt a legjelentősebb Európában, ezért II. József fenntartotta magának a jogot, hogy az ő aláírása kerüljön mindegyik példány esetében az első helyre. Mivel azonban I. Péter óta az orosz uralkodó is császári címet viselt, így II. Katalin is fenntartotta maga számára az elsőbbség jogát, javasolva ezért, hogy az egyik példányon a császár, a másikon ő szerepeljen az első helyen.⁵² Mindkét fél korábbi példákat hozott elő, azok azonban nem voltak egy az egyben hasonlatosak a jelenlegi helyzethez. A kezdetben csak megbízottak között csúcsosodó nézeteltérésről később az uralkodók is értekeztek. A császár – Kaunitz tanácsára – felhívta a császárnő figyelmét arra, hogy komoly presztízsvesztéssel járna, ha hagyná ezen jogát csorbítani. A szakirodalomban eddig nem talákoztunk a német-római császári jogkör mozgásterének kérdésével, holott tudvalevő, hogy a Német-római Birodalom császára ebben a minőségében nem köthetett szövetséget a birodalmi gyűlés beleegyezése nélkül. Enélkül azonban már egyértelműen II. Katalin volt a magasabb pozícióban, hiszen ő mint örökletes császári címmel bíró uralkodó felette állt volna a még magyar vagy cseh királynak meg sem koronázott, maximum osztrák főhercegi ranggal aláíró II. Józsefnek.⁵³ A helyzet feloldására az ötlet végül II. Katalintól érkezett: a szövetség megkötésének módja legyen a „levélváltás”. Eszerint mindkét uralkodó ír egy-egy változatot saját kezűleg, a végén aláírásukkal, és azt küldik meg egymásnak.⁵⁴

Az ötletet a császár kelleetlenül ugyan, de elfogadta. Attól tartott, hogy egy ilyen aktus precedenst teremthet Európában. Éppen ezért két kikötése volt a császárnő felé: (1) az európai udvarokat értesíteni kell róla, hogy nem került sor szövetségekötés aláírására; (2) ezt minden diplomáciai úton meg kell erősíteni és el kell hitetni, különösen a berlini és a párizsi udvarral. Attól tartott ugyanis, ha a titkos szerződés törökellenes elemei nyilvánosságra kerülnek, akkor a poroszok idő előtt felbujtják a törököket az osztrákok ellen, illetve a klasszikusan törökpárti franciákkal való szövetséget Párizs felbontja. Mindezeket a feltételeket II. Katalin elfogadta. A két uralkodó egyébként olyan következetesen ragaszkodott a titoktartáshoz, hogy még saját követeiket és nagyköveteiket is külön értesítették, hogy „egyszerű formai okok miatt” nem sikerült szerződést kötni. A „formai ok”

⁴⁹ Петрова 2011: 187–189.

⁵⁰ Мартенс, 1875: 107–113, 113–116.

⁵¹ A szerződő felek felsorolási sorrendje oroszul: альтернат.

⁵² Мартенс, 1875: 101.

⁵³ Köszönöm Gebei Sándornak az új szempont beemelését a kérdés vizsgálatában.

⁵⁴ Bodnár 2006: 26; Петрова 2011: 194–195. Bodnár Erzsébet hangsúlyozza, hogy mivel a szövetségkötés csupán a két uralkodó személyes levelezésén keresztül valósult meg, így nem tekinthető olyan erősnek, mint a 1726-ban VI. Károly és I. Katalin, illetve a 1746-ban Mária Terézia és I. Erzsébet között megkötött szerződések. Ezzel szemben M. A. Petrova szerint ugyanolyan jogi erővel rendelkezett, mint a fent említettek.

az aláírás sorrendjének vitája volt, így Európa diplomáciai körei azon ámuldoztak, hogy egy ilyen ok képes volt két nagyhatalom szövetségre lépését megakadályozni. Az orosz udvarban a császárnőn kívül hatan, az osztrákok részéről a császáron kívül csak két jelentősebb személyiség tudott a szerződés megkötéséről, meg esetleg a kancellárián dolgozó pár személy. Nem tudott róla a két trónörökös, Pál és Lipót nagyherceg sem, de a folyamatokban aktívan részt vevő Golicin is csak Kaunitz kancellártól értesült arról, hogy elkészült a császári példány. Ő persze tudta, hogy ilyen módon fog sor kerülni a szerződés megkötésére, hiszen erről április 11/22-én értesítette a császárnőt.⁵⁵ Azt nem lehet biztosra tudni, hogy Panyin gróf tudott-e róla, de május 22-i „száműzetése” éppen erre az időszakra esett.⁵⁶ Sőt, a külvilág (legalábbis Franciaország és Poroszország) számára csak két évvel később, az 1783-as krími konfliktus következtében derült fény a titkos szerződésre. Ez alól Anglia volt a kivétel, hiszen pétervári követük, James Harris leleményességgel és anyagi ráfordítással már júliusban kiderítette, hogy mégis megtörtént a szövetségekötés, de nem a megszokott módon, hanem levélváltás útján. Azt azonban nem tudta, hogy pontosan mikor is kötötték, illetve hogy mit tartalmazott. Politikai ambíciói miatt Anglia a titkot megőrizte.⁵⁷

Az őspéldánynak II. Katalin április 12/23-i levelét tekinthetjük, amit az uralkodónő Golícinnak küldött. Aztán erről készült el II. József másolata két részletben (a második külön levél tartalmazta a törökellenes részeket) május 7/18-án, amit három nappal később, 10/21-én indítottak útnak Pétervárra.⁵⁸ II. Katalin a sajátját – szintén két részletben – május 24/június 4-én adta fel.⁵⁹ Vajon melyik időpont tekinthető akkor a szerződéskötés pontos dátumának? A magyar történetírás – minthogy más nem igazán foglalkozott a kérdéssel ilyen mélységben, itt gyakorlatilag Marczali Henrikre kell gondolnunk – a május 21-i dátumot fogadja el. Fjodor Fjodorovics Martensz azonban már 1875-ben felhívta rá a figyelmet, hogy Arneth – aki alapján Marczali is dolgozott – forráskiadásában tévesen adta meg a 21-ét, hiszen az nem a szöveg elkészültének, hanem Bécsből való feladásának a dátuma.⁶⁰ Az orosz szakirodalom leginkább a május 18-i dátumot használja. Arról ugyan nincs információnk, hogy a katalini változatot II. József mikor kapta kézhez, de esetleg még ez lehetne pontos hivatkozási alap. A szövetségekötés ilyen speciális formájára azonban nincs általunk ismert másik példa.⁶¹

Ezzel tehát létrejött a Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom között egy támadó jellegű szerződés. A fő célpont az az Oszmán Birodalom volt, amely

⁵⁵ Петрова 2011: 193–194. Kaunitz megkérte Golícint, hogy ne jelentse Pétervárra azt, hogy tájékoztatta őt. Ennek ellenére Golicin mégis beszámolt a beszélgetésről II. Katalinnak.

⁵⁶ Madariaga 1959: 126.

⁵⁷ Madariaga 1959: 114, 126–130. Madariaga részletesen számol be a két udvar félrevezető lépéseiről, illetve a félrevezetni kívánt udvarok reakcióiról.

⁵⁸ Мартенс 1875: 107–116.

⁵⁹ Мартенс 1875: 106.

⁶⁰ Мартенс 1875: 107.

⁶¹ Петрова 2011: 195.

– szemben például a Lengyel–Litván Nemesi Köztársasággal – ahogy egyre veszített erejéből, úgy élvezte mindinkább a nyugati nagyhatalmak protektori támogatását, s ha ez ekkor még nem is vezetett olyan végzetes eseményekhez, mint a 19. század közepi krími háború, de végig féken tudta tartani Európa két jelentős nagyhatalmát. II. Józsefnek pedig végül trónjába, uralkodói életművébe és életébe is került a törökellenes külpolitika.

Felhasznált források

- Arneth, Alfred Ritter von (Hg) 1869: *Joseph II. und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel*. Wien.
- Beer, Adolf – Fiedler, Joseph Ritter von (Hgg.) 1901: *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl. Ihr Briefwechsel*. Bd. I. Wien.
- Beer, Adolf – Fiedler, Joseph Ritter von (Hgg.) 1901: *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl. Ihr Briefwechsel*. Bd. II. Wien.
- АВПРИ Ф. 32. Сношения России с Австрией. Архив внешней политики Российской империи. Оп. 32/6. Д. 621.
- Русский архив 1874: Лорд Мальмсбюри (Гаррис) о России в царствование Екатерины II-й. 1780-й год. // *Русский архив. Историко-литературный сборник*. Бартенев, П. (ред.) № 8., Москва, 350–440.
- Сб. РИО. Т. 23. 1878: Письма императрицы Екатерины II к Гримму (1774–1796). *Сборник Русского Исторического Общества*, Грот, Я.К. (ред.) Т. 23. СПб.
- Сб. РИО. Т. 26. 1879: Канцлеръ Князь Александръ Андреевичъ Безбородко въ связи съ событіями его времени. Т. 1. (1747–1787). *Сборник Русского Исторического Общества*, Григоровича, Н. И. (ред.) Т. 26. СПб.
- ЭСБЕ Т. XIXА (38). 1896: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Михаила орден — Московский Телеграф. изд. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, Т. XIXА (38) СПб.

Felhasznált szakirodalom

- Bodnár Erzsébet 2006: Orosz–osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében. *Világtörténet* (28.) tavasz–nyár, 23–31.
- Dinnyés Patrik 2017: Mária Terézia és II. József (anya és fia) keleti politikája. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Mozaikok a 18–20. századi magyar és egyetemes történelemből*. (PhD-hallgatók V. konferenciája. 2016. május 6.) Eger, 33–46.
- Dinnyés Patrik 2018a: II. József császár oroszországi útjai (1780, 1787) a magyar szakirodalomban I. *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae*, Nova Series Tom. XLV. Sectio Historiae. (Tanulmányok Dr. Misóczki Lajos tiszteletére) Eger, 59–81.

- Dinnyés Patrik 2018b: Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783). Új nemzedék. MOSZT Könyvek 11. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 27–44.
- Dinnyés Patrik 2019a: II. József császár oroszországi útjai (1780, 1787) a magyar szakirodalomban II. *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae*, Nova Series Tom. XLVI. Sectio Historiae. (Tanulmányok dr. Kozári József és dr. Kriston Pál tiszteletére) Eger, 75–100.
- Dinnyés Patrik 2019b: Mogiljovtól Szmolenszkig: II. József német-római császár és II. Katalin orosz császárnő első találkozása és közös utazása, 1780. *Aetas* (34.) 3. 37–63.
- Dinnyés Patrik 2020: Nagyhatalmi ambíciók II. József és II. Katalin személyes beszélgetéseiben (1780). *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae*, Nova Series Tom. XLVII. Sectio Historiae. Eger, 121–133.
<https://doi.org/10.46438/ActaUnivEszterhazyHistoriae.2020.121>
- Hösch, Edgar 1964: Das sogenannte „griechische Projekt“ Katharinas II. Ideologie und Wirklichkeit der russischen Orientpolitik in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, Bd. 12, H. 2 (JULI). 168–206.
- Khavanova, O. V. 2019: Pavel Petrovics orosz nagyherceg bécsi látogatása 1781–1782-ben. *Aetas* (34.) 3. 72–83.
- Madariaga, Isabel de 1959: The Secret Austro-Russian Treaty of 1781. In: *Slavonic and East European Review* Vol. 38, No. 90 (Dec.), 114–145.
- Marczali Henrik 1880: II. József első terjeszkedési tervei. *Századok* (14.) 185–206.
- Брикнер, А. Г. 1885: *История Екатерины Второй*. Часть третья (Внешняя политика). СПб.
- Маркова, О. П. 1958: Маркова о происхождении так называемого греческого проекта (80-е годы XVIII в.). *История СССР*. № 4. 52–78.
- Мартенс, Ф. Ф. 1875: *Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами*: Том II. Трактаты с Австрией (1772–1808). СПб.
- Митрофанов, П. П. 1907: *Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги (1780–1790)*. СПб.
- Петрова, М. А. 2011: *Екатерина II и Иосиф II. Формирование российско-австрийского союза 1780–1790*. Москва, Наука.
- Стегний П. В. 2002: Еще раз о греческом проекте Екатерины II. Новые документы из АВПРИ МИД России. *Новая и новейшая история*. № 4. 100–118.